

ПЕДАГОГІЧНА СТОРІНКА У ТВОРЧОМУ ЖИТТЄПИСІ МИХАЙЛА ЖОВТОВРЮХА

У статті різноаспектно висвітлено педагогічну біографію одного з найвидатніших українських мовознавців ХХ століття Михайла Андрійовича Жовтоврюха; вирізнено пріоритетні напрями його лінгводидактичної діяльності, що стосуються наукових засад, принципів побудови, методичного супроводу курсу сучасної української літературної мови на філологічних факультетах університетів та педагогічних інститутів, процесу національного підручникотворення для вищої школи.

Ключові слова: Михайло Жовтоврюх; «Сучасна українська літературна мова»; «Історична граматики української мови»; «Порівняльна граматики української і російської мови»; підручники, методичні рекомендації, програми з мовознавчих дисциплін; лінгводидактика.

Степаненко Н.І. Педагогическая страница в творческой биографии Михаила Жовтоврюха. В статье разноаспектно освещена педагогическая биография одного из наиболее выдающихся украинских языковедов ХХ столетия Михаила Андреевича Жовтоврюха; определены приоритетные направления его лингводидактической деятельности, касающиеся научных основ, принципов построения методического сопровождения курса современного украинского литературно языка на филологических факультетах университетов и педагогических институтов, процесса создания учебников для высшей школы.

Ключевые слова: Михаил Жовтоврюх; «Современный украинский литературный язык», «Историческая грамматика украинского языка», «Сравнительная грамматика украинского и русского языка»; учебники, методические рекомендации, программы по языковедческим дисциплинам; лингводидактика.

Stepanenko Mykola. Pedagogical heritage in biographical lifespan of Mykhailo Zhovtobriukh. The article reveals the different aspects of the pedagogical biography of one of the greatest Ukrainian linguists of the twentieth century, Mykhailo Andriyovych Zhovtobriukh, which were connected to his education in Hadiach pedagogical college and Dnipropetrovsk Institute of Folk Education, as well as with teaching in Dnipropetrovsk Metallurgical Institute, Zaporozhyia, Kiev, Tyumen, Bukhara, Cherkasy pedagogical institutions; the priorities of his linguodidactic activity as the structure and the content of curricula for the subjects of linguistic cycle was figured out, the sequence of the subjects loading ("Introduction to Linguistics", "Old Slavonic language", "The modern Ukrainian literary language", "The modern Russian literary language"), the scientific basis, principles of courses structure of modern Ukrainian and Russian literary languages for philological faculties of universities and educational institutions, the structure and content of the curriculum for teachers of Phylology (linguistic component), a lecture as the main form of educational process in higher educational establishments, methodological support to the courses "Modern Ukrainian literary language", "Historical grammar of the Ukrainian language", "Comparative Grammar of Ukrainian and Russian"; linguodidactic basic scientific works (over 70) were presented in diachronic terms. The particular attention is paid to the analysis of textbooks, whose author is Mykhailo Zhovtobriukh, and to his direct participation in the national textbooks writing, textbooks reviewing, manuals, guidelines, collections of exercises editing and etc., to those which were published by Ukrainian scientists and linguists in 40-80ths of XX century.

Keywords: Mykhailo Zhovtobriukh; "The modern Ukrainian literary language"; "Historical grammar of the Ukrainian language"; "Comparative Grammar of Ukrainian and Russian languages"; manuals, guidelines, programs on linguistic disciplines; linguodidactics.

Михайло Андрійович Жовтобрюх був, є й залишиться назавжди знаковою постаттю в українській і світовій лінгвістиці. «Жоден мовознавець, і зокрема україніст, який працює на ділянці українського мовознавства чи то в галузі фонетики, чи граматики, чи лексикології, чи історичної граматики, чи, нарешті, історії літературної мови, – повторимо вслід за авторами статті, що з'явилася з нагоди 60-літнього ювілею цього вченого, – не може пройти повз значну й багатогранну наукову творчість» його [10: 97]. Дослідницький доробок Михайла Андрійовича (а це понад три сотні праць) займає особне місце в сучасному лінгвістичному контексті. Фонетичні, граматичні, соціолінгвістичні засади його концепції стали об'єктом вивчення в працях З. Бичка, М. Булаха, А. Бурячка, О. Василенка, Т. Гаврилової, А. Грищенка, Г. Іжакевич, Л. Кадомцевої, Л. Лонської, Т. Ланової, Ф. Медведєва, П. Моргуна, М. Наконечного, Т. Панько, М. Плющ, З. Франко, В. Чабаненка, О. Чехівського та ін. (див.: [11: 395–427]), тоді як педагогічна й лінгводидактична діяльність його не знайшли свого належного осягнення. Актуальність пропонуваного дослідження вмотивована різноаспектним висвітленням педагогічної сторінки у творчій біографії професора Жовтобрюха, а основна мета полягає у вирізненні пріоритетних напрямів його лінгводидактичного набутку, розкритті його лінгвометодичного досвіду.

Михайло Жовтобрюх належить до таких науковців, в особі яких «гармонійно поєдналися мудрість ученого і вчителя, чесність і принциповість людини і громадянина, товарицькість і постійне бажання бути корисним тим, хто потребував його порад і допомоги» [3: 37], органічно переплелися академічна й вишівська наука. Він упродовж усього свого довгого багатогранного життя не полишав студентської аудиторії, постійно підтримував зв'язки з мовознавчими кафедрами університетів та педагогічних інститутів, невпинно дбав про впотужнення їх кваліфікованими кадрами, залучав доцентів і професорів до активної співпраці з Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР. Сотні вчених-лінгвістів вважають Михайла Андрійовича своїм учителем, дякують йому за цінні поради та вчасну підтримку. Ще ніхто в Україні не перевершив наукового подвигу професора Жовтобрюха. Минуло 20 літ, як він відлетів в інший світ, але пам'ять про цю велику людину живе, шана до неї множиться. Учні Михайла Жовтобрюха передають своїм вихованцям той багаж знань і те тепло, яким він ошедрював їх.

Учительсько-викладацький шлях майбутнього класика української філології починається зі славного Гадяча, у минулому гетьманської столиці, родового гнізда Драгоманових-Косачів, де у 20-х роках збіглого століття діяли трирічні педагогічні курси. Їх успішно закінчив колишній випускник Комишнянської вищепочаткової, а перед тим Ручанської початкової чотирирічної школи Миргородського району. Педагог цього авторитетного на той час навчального закладу О. Грабенко згадує, що Михайло і його ровесники ходили босоніж, носили одяг із батькових плечей чи когось із старших у сім'ї, але вмовляли вчитися їх не доводилося. Серед кращих був майбутній доктор філологічних наук, професор, «формулює ще тоді в допитливу, працюовиту, чесну людину, громадянина. З неабияким піднесенням він

працював багато і невтомно» [2]. Юнак мріяв про вищу освіту, невдовзі задумане здійснилося: 1926 року перед ним гостинно розчинив двері Дніпропетровський інститут народної освіти. У 1929 році Михайло Жовтобрюх закінчив мовно-літературне відділення факультету професійної освіти й отримав кваліфікацію викладача української мови та літератури в технікумах, вищих навчальних закладах, вищих технічних навчальних закладах, а в 1930 році — соціально-економічне відділення і здобув фах викладача соціально-економічних дисциплін у навчальних закладах професійної освіти.

Початки трудового шляху пролягли через село Попівщину Роменського району Сумської області. Тут Михайло Андрійович працював учителем початкових класів. Через рік перебрався на Донбас до міста Харцизька, де продовжив педагогічну діяльність: спочатку викладав у молодших класах, а згодом навчав рідної мови старшокласників. Коли був студентом інституту, також не поривав зв'язків з освітою: 2 роки читав рідну мову на державних курсах української мови, що діяли в Дніпропетровську, і рідну мову та літературу в Дніпропетровській міжокружній партійній школі.

Набутий досвід став у пригоді молодому спеціалістові, коли прийшов на роботу у вищу школу. У цій важливій суспільній царині він залишив після себе яскравий і самотній слід. Прочитуємо на підтвердження сказаного фрагмент редакційної статті, уміщеної в журналі «Русский язык в школе» і присвяченої 70-річчю від дня народження вже добре знайомого й високо поцінованого у світових лінгвістичних колах ученого Жовтобрюха: «Протягом 38 років він викладав майже всі дисципліни з циклу українського й російського мовознавства в педагогічних інститутах... Його змістовні лекції добре пам'ятають студенти Запорізького, Тюменського... Черкаського... Бухарського, і, звичайно ж, Київського педагогічного інституту» [5: 120]. Усі ці нелегкі, проте наповнені вагомими здобутками віхи біографії вкладаємо в хронологічні рамки.

Спочатку доля пов'язала Михайла Жовтобрюха з Дніпропетровським металургійним інститутом, у якому один рік навчав студентів української мови, а потім — із Запорізьким педагогічним інститутом, де з 1931 до 1937 року обіймав посади асистента й доцента, читав «Основи мовознавства», «Курс української мови», «Сучасну українську літературну мову». До міста своєї молодості, читаємо в газеті «Запорізький університет» [1985. — 25 листопада] замітку доктора філологічних наук, професора В. Чабаненка, він частенько «приїздить... у гості, виступає перед студентами й викладачами, цікавиться життям його рідного філологічного факультету. Зустріч з ним — це завжди свято добра, ширості, справжньої інтелігентності, великої вченості... нам приємно усвідомлювати, що творчий шлях відомого вченого в 30-і роки починався на кафедрі української мови Запорізького педагогічного інституту».

По-особливому тісні зв'язки склалися з Київським педагогічним інститутом. Тут Михайло Жовтобрюх пройшов шлях від старшого викладача до доцента, завідувача кафедри, декана мовно-літературного факультету, заступника директора з навчально-виховної роботи. Академік Арнольд Грищенко висловлює версію, що з вересня 1937 року молодий мовознавець

почав викладати лінгвістичні дисципліни замість засудженого за вироком так званої трійки й розстріляного 24 жовтня 1937 року О. Синявського, з котрим особисто не був знайомий, але добре знав його праці, з-поміж яких вирізнявся своєю важливістю, досконалістю й користувався великою популярністю посібник «Норми української літературної мови». «...М. Жовтобрюх, – переконує професор Грищенко, – продовжив мовознавчо-викладацьку традицію свого попередника, виявив неабияку наполегливість і досяг визначних наукових результатів, поєднавши у своїй діяльності теоретичні пошуки і потреби щоденної практики, зокрема, належного змісту мовної освіти в середній та вищій школі і фахової підготовки вчителя української мови та літератури» [3: 37]. Новим змістом наповнилася співпраця зі столичним інститутом у 1960–1964 рр. Михайло Жовтобрюх, тоді вже завідувач відділу теорії української літературної мови Інституту мовознавства, розкривав студентам української філології глибини курсу «Порівняльна граматики української і російської мови», а в 1964–1968 рр. за суміщенням завідував кафедрою російської мови і ґрунтовно знайомив майбутніх учителів-русистів із секретами «Історичної граматики російської мови».

«Я любив педагогічну й наукову роботу, спілкування зі студентами, – щиро зізнався Михайло Андрійович у листі до автора пропонованої публікації, – тому викладати мені не важко було, але постійно супроводжував тебе страх, скільки було репресовано без усякої вини викладачів, особливо викладачів мови та літератури» [11]. Ідеться, звісно, про різну сталінщину. Не обійшла ця лиха година й талановитого мовознавця Жовтобрюха. У 30-ті роки йому пощастило ухилитися від репресій, хоч вони тоді нависли над ним, молодим і перспективним дослідником, який осмілювався висловити свою аргументовану, науково правдиву думку про українську орфографічну традицію. У повоєнні роки кандидата наук (дисертацію захистив у 1945 році) Жовтобрюха почали переслідувати за перебування – не з власної волі – на окупованій фашистами території. Життєва круговерть занесла Михайла Жовтобрюха в неблизький куточок Росії, а потім і в далекий Узбекистан. 1948 року, зізнався він в одному зі своїх листів, «щоб уникнути репресій, я навіть виїхав з України, три роки завідував кафедрою російської мови в Тюменському й два роки в Бухарському педінституті» [12]. Там Михайло Андрійович читав студентам-словесникам курси «Російська діалектологія», «Сучасна російська мова», «Історична граматики російської мови», спецкурс «Історія вітчизняного мовознавства». Як тільки-но випала нагода повернутися в Україну, він, не роздумуючи, скористався нею. Шість років – з 1953 до 1959 – мешкав у Черкасах і сумлінно трудився в місцевому педагогічному інституті спочатку на посаді доцента, а з 1955 року – завідувача кафедри української та російської мов. Тут Михайло Андрійович відсвяткував свій полудень віку. На урочистому вечорі, улаштованому з нагоди цієї події та 30-річчя науково-педагогічної діяльності, що відбувся в інституті, «про творчий шлях видатного мовознавця, його багатогранну діяльність розповів завідувачий кафедрою... Т. Шелюто. Ювіляра тепло вітали викладачі і студенти. З словом-відповіддю виступив М. А. Жовтобрюх» [14]. Черкаське

шестиліття, твердить мовознавець із цього краю М. І. Калько, — «це період напруженої і плідної праці дослідника і педагога, головною метою діяльності якого було піднесення на якісно новий рівень викладання дисциплін лінгвістичного циклу. Обов'язковий аналіз різних кутів зору на той чи той мовний феномен, глибока аргументація відповідних поглядів, детальний та обґрунтований виклад бачення репрезентованої проблеми, активізація студентської аудиторії шляхом створення проблемних ситуацій — ось далеко не повний перелік вимог, які ставились до кожної власної лекції та викладачів колег-кафедралів. Результатом плідної діяльності М. А. Жовтобрюха було значне піднесення рівня філологічної освіти та престижу філологічного факультету як у Черкаському держпедінституті, так і серед вищих навчальних закладів України» [8: 73].

Михайло Жовтобрюх є автором понад 70-ти вдумливих лінгводидактичних праць, які не втрачають своєї значущості й через десятки літ, відповідають за всіма параметрами сучасним освітнім викликам. «Десь у кінці 30-х рр., — дізнаємося з його «Нарисів історії українського мовознавства» (1918–1941) (К. : Наук. думка, 1991. — 260 с.), — до програми з української мови для 10 класу середньої школи була введена тема «Елементи мовознавства та відомості з історії української мови». Авторів цих праць [М. А. Жовтобрюхові — М. С.] НКО УРСР було доручено написати посібник для вчителів на дану тему. Під названим вище заголовком і була видана така брошура (К., 1941). У першій її частині, де йшлося про походження людської мови, викладені відповідно до вимог програми й погляди на це питання Марра. Тепер вона втратила природно своє значення». Інші частини цієї роботи — «Огляд мов світу», «Походження і розвиток письма», «Літературна мова і діалекти», «Наріччя української мови», «Короткі відомості з історії української мови після Великої Жовтневої соціалістичної революції», «З історії українського правопису» — за умови зняття ідеологічних нашарувань можуть повноцінно конкурувати з сучасними науковими версіями. На цей час — 1940 рік — Михайла Андрійовича вже добре знали мовознавці, методисти, учителі рідної мови за його опублікованими в різних наукових дже-релах працями — *Форми узгодження при числівниках два, три, чотири // Мовознавство і література в школі : метод. збірка.* — Харків ; Київ, 1936. — № 2–3. — С. 62–75; *До історії українського правопису // Мовознавство.* — 1937. — № 11. — С. 85–102; № 12. — С. 86–104; *Морфологія (Питання для зби-рання діалектного матеріалу української мови.* — К. : Інститут мовознавства АН УРСР, 1940. — С. 21–27; *До вивчення української мови в старших класах середньої школи // Комуністична освіта.* — 1939. — № 9. — С. 41–48; *Збірник диктантів для початкової школи.* — К. : Рад. школа, 1940. — 100 с. (співавт. І.С. Колесник). Уже тоді за дорученням Міністерства освіти України Михайло Жовтобрюх не раз очолював конкурсну комісію у справах підручників з української мови для середніх шкіл, укладав програми з лінгвістичних дисциплін для студентів-філологів вищих навчальних закладів. Не одне й не двоє десятиліть майбутні вчителі-філологи навчалися за його програмами із «Сучасної української мови» (К. : Рад. школа, 1945), «Порівняльної

граматики української і російської мови» (К. : Рад. школа, 1947; 1969; 1977, 1982, у співавт. з М. Я. Брициним), «Української мови» (для факультетів та інститутів іноземних мов) (К. : Рад. школа, 1948; 1958; 1961), «Русский язык» (для спеціальності «Українська мова і література») (К. : Рад. школа, 1958), «Історичної граматики української мови» (К. : МО УРСР, 1960; 1968; 1977; 1984, у співавт. з А. П. Грищенком), «Загального мовознавства» (К. : Рад. школа, 1968, 1970, у співавт. з С. П. Самійленком, Г. М. Удовиченком, П. М. Фесуненком).

Михайло Андрійович плідно працював і над такою проблемою, як принцип побудови курсу «Сучасна українська літературна мова» на факультетах мови й літератури педагогічних інститутів. Свої міркування на цю тему він виклав на Міжреспубліканському науково-методичному семінарі завідувачів кафедр мов педагогічних інститутів України, Білорусі, Молдови (1958 рік) і на Міжреспубліканському семінарі з мовознавчих дисциплін (1959) (див.: [7]). Основне завдання цього курсу, на думку доповідача, полягає в тому, щоб дати студентам глибокі теоретичні знання про фонетичний, лексичний склад, граматичну будову мови й допомогти їм набути практичні навички в досконалому володінні всіма нормами літературної мови.

Курс «Сучасна українська літературна мова», це ще одне засадниче положення лінгводидактичної концепції Жовтобрюха, повинен вивчатися після «Вступу до мовознавства» та «Старослов'янської мови» й перед «Історичною граматику української мови», оскільки «в цьому курсі ґрунтовно аналізуються лише живі тенденції розвитку її структури в цілому та її складових частин, а це можна забезпечити і без докладного вивчення історичної граматики» [7: 4].

З огляду на те, що звуки є матеріальною основою мови, після «Вступу» логічно відразу переходити не до «Лексики та фразеології», а до «Фонетики». Особливу увагу звернено на усунення дублювання матеріалу під час засвоєння студентами української та російської мов. У кінці 80-х років ХХ століття ця ідея ввійде в шкільну, а почасти і у вишівську лінгводидактику як методика укрупненого структурування. Її суть проста і зрозуміла: спільний для генетично споріднених української й російської мов теоретичний матеріал ґрунтовному лінгвоаналізові має піддаватися один раз; на заняттях з іншої мови, тобто тієї, яка вивчається пізніше, засвоєні відомості пропускаються крізь призму практики, за необхідності повторюються. Структурування матеріалу визначальною мірою залежить від характеру українсько-російських мовних фактів – однакових в обох мовах (синтаксис, пунктуація, будова слова, способи словотворення, лексика), частково подібних (фонетика, морфологія), присутніх в одній мові і відсутніх в іншій (чергування [o], [e] з [i]) і протилежних (спрощення в групах приголосних, уживання апострофа й розділового знака).

Михайло Андрійович пропонував, по-перше, наблизити вишівський курс сучасної української до академічного, по-друге, надати йому виразного прагматичного спрямування. Деякі міркування вченого, як-от недоцільність виділення в програмі окремого розділу «Словотвір», не знайшли

сьогодні свого втілення, що є природним і закономірним: мова перебуває в постійному русі, не стоять на місці й лінгвістика та наука про викладання її у школі й вищому навчальному закладі.

Михайло Жовтобрюх переймався проблемою якості підручників. Ще в 1939 році він опублікував працю «Про підручники української мови» (Комуністична освіта. — 1939. — №1. — С. 136–142), а в 1940 — «Про підручники синтаксису української мови» (Комуністична освіта. — 1940. — №3. — С. 114–118). Педагог Жовтобрюх радо відгукувався на з'яву підручників, посібників, методичних рекомендацій, збірників вправ тощо. Цінні думки він висловив у рецензіях на такі праці, як «Збірник вправ з сучасної української мови» (Українська мова і література в школі. — 1956. — №3. — С.72–76), «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» (Українська мова в школі. — 1963. — № 1. — С. 84–88, у співавт. із З. Франко) І. Г. Чередниченка, «Українська мова: синтаксис» (Українська мова в школі. — 1957. — № 5. — С. 85–89,) А. П. Медушевського, А. К. Тищенка, «Викладання фонетики і морфології української мови у восьмирічній школі. (Українська мова і література в школі. — 1963. — № 2. — С. 85–88) А. П. Медушевського, «Сучасна українська мова» (Українська мова і література в школі. — 1974. — № 7. — С. 81–86) М. Т. Доленка, І. І. Дацюка, А. Г. Кващука, В. Д. Поповського.

Кожну з них він скрупульозно характеризує, обов'язково вирізняючи як позитивні моменти, так і недоліки та недогляди. Що ж до недоліків, то вони сформульовані коректно — не як закиди або звинувачення, а як аргументовані коментарі, приміром, такого взірця: у «Збірнику вправ з сучасної української мови» І. Г. Чередниченка до повноголосних звукосполучень зараховано «не тільки *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, а й *-еле-*», для ілюстрації якого наведено слово *пелена*, «хоч відомо, що повноголосного відповідника *-еле-* до колишнього *-ел-* між приголосними східнослов'янські мови не мають (*млеко* *молоко*). Слово *пелена*, яке довгий час викликало різні тлумачення, напевно, не становить якогось винятку, а, найбільш імовірно, у ньому звукосполучення *-еле-* виникло з поєднання кореня *пел-* та суфікса *-ен*, на що вказує російське *пелька* — «*пелёнка*». Михайло Жовтобрюх, рецензуючи праці колег, веде з ними таку собі невимущену дискусію в аристотельському стилі: «Платон мені друг, але істина дорожча». Проілюструємо сказане хоча б такими двома витягами з рецензій на книгу «Сучасна українська мова» (спеціальність «Педагогіка і методика початкового навчання»; автори — М. Т. Доленко, І. І. Дацюк, А. Г. Кващук, В. Д. Поповський): «*Розмовно-побутова мова в підручнику кваліфікується як діалектна, не літературна (стор. 21), що зовсім не відповідає дійсності. Про побутові справи можна вільно розмовляти не лише діалектом, а й літературною мовою, отже, вважати розмовно-побутову мову за літературну мову в наш час немає ніяких підстав*»; «*У підручнику твердиться, ніби у 1886 р. Є. Желехівський видав у Галичині «Малорусько-німецький словар» (стор. 78). Справді, в тому ж році у Львові вийшла ця праця. Але до її тодішнього видання Желехівський уже не мав ніякого стосунку, бо він ще на початку 1885 року помер, не завершивши роботи над своїм словником. Укладання закінчив С. Недільський, тому на титульній сторінці, поряд з Желехівським, стоїть і його прізвище*».

До шойно наведених серйозних зауважень автор рецензії «Про підручник з сучасної української мови для педагогічних факультетів» А. Ручко (такий псевдонім прибрав собі Михайло Жовтобрюх) додає понад десяток інших, не менш серйозних, закидів з тією метою, щоб восторжествувала наукова правда, і робить такий пом'якшувальний загальний висновок: *«У нас, звичайно, немає бажання, підстав і потреби перекреслити рецензовану працю в цілому. В ній, повторюємо, є чимало корисних для студентів відомостей з лексики, фонетики, орфографії, морфології й синтаксису української мови, викладених на належному науковому рівні. Хотілося лише застерегти тих, хто користуватиметься підручником, від помилок, які, на жаль, досить ясно розкидано в ньому»*.

До найбільших досягнень Михайла Жовтобрюха слід віднести його роль у національному підручничоктворенні. Важливо наголосити, що Михайло Жовтобрюх, за його твердженням, «перший написав, хоч і стислий, порівняльний синтаксис східнослов'янських мов у праці «Порівняльна граматики української і російської мов», яка «одержала схвальну оцінку як у нас, так і за рубежом» [4]. Інші підручники – «Українська мова. Лексика. Фонетика. Морфологія». (К. : Рад. школа, 1949. – Вип. 1. – 160 с.), «Курс сучасної української літературної мови» (К. : Рад. школа, 1959. – Ч. 1; 1961; 1965; 1972) (розділи: «Вступ», «Лексика і фразеологія», «Фонетика», «Графіка і орфографія», «Граматики: вступні зауваження», «Дієслово», «Модальні слова»), «Історична граматики української мови. Вступ. Фонетика» (К. : Рад. школа, 1956. – Вип. 1.), «Історична граматики української мови. Ч. 1. Вступ. Фонетика» (К. : Рад. школа, 1956), «Історична граматики української мови» (К. : Рад. школа, 1957; 1962; 1980) (розділ «Фонетика», «Вступ» і «Фонетика»), «Порівняльна граматики української і російської мов» (К. : Рад. школа, 1957; 1961; 1978; 1987) (розділ «Синтаксис»), «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (К. : Наук. думка, 1969) (розділи: «Вступні відомості з фонетики», «Український алфавіт», «Принципи української орфографії»), «Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія» (К. : Наук. думка, 1973) (розділи : «Предмет і завдання лексикології», «Стилістична диференція української лексики»), «Українська літературна мова» (К. : Наук. думка, 1984) – стали настільними книгами кількох поколінь студентів-філологів і сьогодні не знизили індекс своєї актуальності. Вони були й залишаються блискучим взірцем лінгводидактичного опису мови, базованого на принципах науковості, доступності, систематичності й послідовності, свідомості. Колишній студент мовно-літературного факультету Київського педагогічного інституту імені О. М. Горького Олександр Матійко, який став відомим журналістом і поетом, справедливо наголошує, що в Жовтобрюха-вченого читачів, «певно, не менше, ніж у Стендаля. Якщо мати на увазі студентів, учителів, учнів середніх шкіл», і запитує: «Чи можна уявити, Михайле Андрійовичу, скільки людей брало до рук Ваші книжки?», на що той відповідає: «Мабуть-таки, багато... Та мене завжди хвилювало те, що люди-на візьме для себе з моїх праць, як прислужаться вони їй, як вплинуть на її становлення як людини. Наука твориться для людей. Творити їх непросто,

оволодівати нею також нелегко» [9]. Професор Жовтобрюх любив розповідати про такий випадок (його наводить у своєму нарисі-бесіді й тільки-но згадуваний О. Матійко, який Михайла Андрійовича вважав «найдорожчим учителем, високим прикладом серйозного ставлення до життя»):

— Яюсь я поїхав у Запоріжжя, зайшов до пединституту. Читають сільські вчительки в коридорі підручник, бачу — мій. Фонетику штурмують. Питаю: усе зрозуміло? «Якби отому, хто її написав, — одказує одна, — та самому оце скласти екзамен з фонетики. Написав би сторінок десять, а він — сотню. Як ти його втнеш?!» Добре, кажу, я того автора знаю, я передам йому ці ваші слова. А вони: «Та не кажіть, бо ще розсердиться. Скільки ж людина, певно, ночей не спала, пишучи нам цю фонетику» [9: 13–14].

Т. І. Панько справедливо наголошує, що справжню вартість книг, автором яких є Михайло Жовтобрюх, визначає «не рецензент, а читач: у тому, що праця «Українська літературна мова», тільки з'явившись у продажу, стала бібліографічною рідкістю, бачимо вираження його запитів» [13: 70]. Це стосується всіх монографій, підручників, брошур, статей, заміток, повідомлень Михайла Андрійовича, які «вчать проникати в суть мовних явищ» [13: 73].

Активною була робота над методичним супроводом до лінгвістичних дисциплін. Вирізнямо в цьому огроми передусім методичні вказівки, навчальні матеріали для студентів стаціонару й заочної форми до цілих курсів або окремих їхніх розділів: «Сучасна українська мова» (К. : Рад. школа, 1940. — 28 с.; 1946. — 26 с.; К. ; Львів : Рад. школа, 1948. — 72 с.), «Лексика сучасної української літературної мови» (К. : Рад. школа, 1949. — 24 с.), «Курс сучасної української мови з елементами історії» (К. : Рад. школа, 1949. — 50 с.), «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Лексика і фразеологія. Фонетика» (К. : Рад. школа, 1962. — 132 с.), «Методичні вказівки до проведення екзаменів, заліків і контрольних робіт та норми оцінок з сучасної української і російської мов у педагогічних інститутах УРСР» (К. : МО УРСР, 1963. — 31 с.). Цими ґрунтовними та доступними працями користуються й сучасні студенти.

Однією із важливих і результативних форм навчальної діяльності у вищій школі Михайло Жовтобрюх вважав контрольні роботи. У 1958 році він виступив із доповіддю «Контрольні роботи з мовознавчих дисциплін та їх місце в системі заочної освіти» на науково-методичній конференції, присвяченій заочній освіті, і того ж року опублікував статтю «Контрольні роботи з мовознавчих дисциплін, їх тематика, зміст, рецензування» (Заочна педагогічна освіта. — 1958. — № 4. — С. 32–40), а 1959 року — методичну розвідку «Контрольні роботи з сучасної української літературної мови», адресовану студентам-заочникам III курсу мовно-літературного факультету (К. : Рад. школа, 1960. — 44 с.).

У лінгводидактичному фокусі вченого опинилися питання оцінювання знань, умінь і навичок студентів. На прохання Міністерства освіти він підготував рекомендації «Норми оцінок з української мови в педагогічних інститутах» (К. : Вид-во МО УРСР, 1959. — 12 с.). До речі, перша його друкована праця — на цю тему: За високу грамотність студентів (За більшовицькі педкадри, 1935. — 23 вересня [Запоріжжя]).

Михайло Жовтобрюх висловив цікаві думки про основну форму навчального процесу у вищій школі – лекцію. Ще в 1949 році він надрукував фундаментальний текст лекції для студентів-заочників мовно-літературних факультетів педагогічних інститутів «Лексика і фразеологія української літературної мови» (К. ; Львів : Рад. школа, 1949. – 34 с.). Сам він, як уже було наголошено, прочитав сотні лекцій із різних мовознавчих курсів. На запитання Олександра Матійка: «Як виважити, Михайле Андрійовичу, все те, що Ви знаєте? Чи є межа тому, що його можна запам'ятати?» і на його роздум-комплімент: «На лекції Ви приходите без жодного аркушика, усе з голови. Найтрудніша... з наук на факультеті – історія мови – і жодного разу викладач не звертається до записника» учений-педагог відповідав, що це результат серйозної щоденної праці: «До всього ж я керувався ось чим. Від студентів ми вимагаємо на екзамені чіткої відповіді, не дозволяємо заглядати до підручника. Та що вони подумують про мене, якщо я читатиму із конспектів? До того ж, читаючи лекцію з пам'яті, не роблю це механічно, а весь час напружено думаю. Отже, й з'являються в процесі розповіді якісь нові думки, здогади, над якими далі, поза лекцією, розмірковую. Так народжуються ідеї, зрештою – нові праці» [9].

Цінною видається праця Михайла Жовтобрюха «Піднести якість лекцій з лінгвістичних наук у вищій школі» [6]. Це, власне, тези доповіді, яку він мав виголосити на Всеукраїнській науково-практичній конференції. Її організувала восени 1992 року кафедра української мови Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. У листі від 2 квітня 1992 року до автора цієї публікації, тоді завідувача кафедри, Михайло Андрійович повідомляє, що надсилає свої матеріали і збирається приїхати до земляків, «як здоров'я дозволить, бо вже почуваю себе по-різному». Повідомлено й таке: «...хочу виступити на конференції. Якщо Ви дозволите й приймете, буду вдячний, а як ні – гніватися не буду». Ці слова патріарха українського мовознавства залишаємо без коментувань, наведемо лише один промовистий афоризм із «Піраміди духу» земляка видатного мовознавця Жовтобрюха Олесь Воли: «Люди з чистою совістю світіяться зсередини» [1: 1002].

В іншому листі, датованому 12 жовтня 1992 року, до того самого адресата професор Жовтобрюх пише, що, на превеликий жаль, прибути до Полтави, яку дуже поважає й любить, не зможе, бо «в самого вже сил мало для такої мандрівки», сумує, що не поспілкується з мовознавцями, з мовознавчою молоддю. «Хотілося мені, – йдеться в цьому листі, – поговорити про якість лекцій, бо вона не завжди відповідає вимогам, що ставляться до неї, саме тому маємо багато нарікань на якість підготовки вчителів української мови, на яких наша сучасність покладає великі надії... Головне, щоб учитель міг мислити, мислити науково, мав глибокі знання, був ініціативний, умів збагачувати свої знання, аналізувати мовні факти нашої дійсності й правильно на них реагувати. Такі вчителі в нас є, на жаль, не всі» (див.: [6]). Матеріали конференції були надруковані. Їхньою справжньою окрасою стали науково-педагогічні роздуми Михайла Жовтобрюха:

1. Лекція з мовознавчих дисциплін у деяких вищих навчальних закладах не відповідає вимогам, що ставляться до неї. Наукові відомості часто подаються без належного теоретичного обґрунтування, уникаються дискусійні питання в науці, ігноруються нові лінгвістичні погляди на важливі мовні явища.

2. У лекції належне місце має бути відведене останнім досягненням науки, історичним відомостям про функціонування й утворення авторитетних наукових теорій, положень, пов'язаних з аналізом відповідного фактичного матеріалу.

3. У полі зору лектора, отже, і студентів повинні опинитися такі важливі, до кінця не з'ясовані проблеми, як походження людської мови, час постання української мови, основа діалектичного членування літературної мови.

4. У процесі дискусії як органічного складника лекцій доречно зіставляти різні погляди й робити аргументовані висновки. Молоді словесники мусять знати про основні проблеми, які вимагають наукового розв'язання.

5. Висвітлення дискусійних моментів, розбіжностей у поглядах представників різних лінгвістичних шкіл на те саме мовне явище викликає інтерес у студентів, сприяє розвиткові самостійного мислення, формує потребу самостійно добування знань.

6. Важливо домагатися, щоб майбутні фахівці обов'язково самостійно опрацьовували рекомендовану літературу. Уміння аналізувати закладені в лінгвістичних концепціях наукові істини слід контролювати на практичних заняттях, у співбесідах, під час заліків та екзаменів [6].

Михайло Андрійович пропагував той погляд, що в освіті й у всіх інших сферах суспільного буття має панувати культура мови. Вона, як і любов до фаху та добре знання своєї справи, повинна стати професійною якістю студента, науковця, простого робітника чи будь-кого іншого: «Це дуже і дуже важливо: як ти розмовляєш. Усі спеціалісти... свого часу покінчили десятирічки, інститути, слухали викладачів, які добре володіють мовою. Отже, вимоги до усного мовлення відомі всім. Скажу, ґрунтуючись на власних спостереженнях: якщо спеціаліст, керівник неправильно говорить, якщо мова в нього засмічена, — його менш цінують як спеціаліста, як керівника. Це треба знати. І пильнувати. Треба, щоб той, до кого ти звертаєшся, не просто зрозумів тебе, а й похвалив у собі тебе за твою гарну, грамотну мову. Не всім дано красиво говорити, але правильно говорити обов'язково мають усі. Нехай би в шухляді голови колгоспу і словничок лежав... Глянув — і згадав, що “мероприятіє” це не міроприємство, а таки захід» [9].

Сучасна лінгводидактика пропонує нові методики й технології навчання мови, культури мови, а мудрі настанови видатного українського вченого й педагога не губляться в часі, бо оперті на багатовікову традицію і його великий власний досвід: «За 40 років своєї педагогічної і наукової діяльності ... в Запорізькому, Київському, Тюменському, Бухарському, Черкаському педінститутах, М. А. Жовтобрюх підготував цілі покоління педагогів...» [10: 97], вибудував й апробував свою лінгвометодичну систему. Про все це частково він виповів у листі від 21 листопада 1990 року до земляків — викладачів,

студентів, співробітників Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка¹: «Люблю педагогічну працю, вважаю її надзвичайно потрібною для народу, адже в руках вчителів великою мірою майбутнє нашого народу.

Хотілось би, щоб всі Ви, дорогі студенти, вийшли з інституту хорошими педагогами, адже Ви навчаєтесь в інституті, випускниками якого є два найвідоміші педагоги нашої країни – А. С. Макаренко і В. О. Сухомлинський.

Дозвольте поділитися з Вами своїми поглядами на якості справжнього педагога. По-перше, він повинен любити дітей і взагалі людей. Якщо в кого немає любові до дітей, то тому краще ніколи не йти в школу. По-друге, вчитель повинен добре знати науку, яку викладатиме, й взагалі бути добре освіченою людиною, він має не тільки розумно розповісти учням програмовий матеріал, відповісти на їх питання, що стосуються цього матеріалу, а й розповісти тим, що цікавляться, також багато нового матеріалу, що й не входить до програми, відповісти на цікаві їх питання. Тільки тоді учитель матиме авторитет у своїх учнів. Отож не гайте марно часу, працюйте над своїм науковим і культурним розвитком, використовуйте свій час продуктивно і дома, і на лекціях, і в бібліотеках. Учитель має бути людиною вихованою, ініціативною, діяльною. Він повинен любити і шанувати свій народ, його історію, культуру, мову, любити свою країну, і таку любов виховати й у своїх учнів. А любов до своєї країни починається, як відомо, з любові до свого рідного порогу, свого села, свого рідного краю. А наша Полтавщина така чарівна, що в неї захожуються люди, для яких вона й нерідна. Скільки вона дала видатних письменників, вчених, митців, громадських і політичних діячів! Моя доля так склалася, що я виїхав з свого села за межі Полтавщини ще в 1924 році. Довелось працювати і в Дніпропетровську, і в Запоріжжі, великий час у Києві, де й зараз живу, завідував кафедрою у Тюмені й у Бухарі, не раз бував у зарубіжних країнах, а своє рідне село і рідну Полтавщину як любив, так і люблю.

Учитель повинен бути і хорошим громадянином, брати участь у громадському житті там, де він живе, бути зразком для учнів і їх батьків.

Від усього серця бажаю, щоб Ви всі стали хорошими педагогами, вміли віддано і з великою користю працювати й культурно відпочивати. Вчіться

¹ Ідеться про лист-відповідь на привітання-запрошення королєнківців:

Вельмишановний, дорогий Михайле Андрійовичу!

Від усього серця вітаємо Вас зі славним ювілеєм!

Хай шлях Ваш буде зігрітий увагою, турботою і доброю людською. Невичерпної Вам душевної сили, творчої наснаги, гарного настрою, сімейного затишку.

Бажаємо міцного здоров'я Вам і Вашим близьким.

Живіть довго і щасливо!

Студенти, викладачі, працівники бібліотеки щиро запрошують Вас відзначити свій ювілей на рідній землі, в стінах нашого інституту, у Вашому духовному храмі.

Хочемо зустрітися, поспілкуватися з Вами, більше дізнатися про Ваш нелегкий, але плідний життєвий і творчий шлях, висловити слова подяки за Ваш неоціненний подарунок нашим читачам.

Викладачі, студенти, працівники бібліотеки [4].

цьому ще в інституті. Бажаю, щоб Ваша праця приносила Вам радість, щоб всі Ви були щасливі. А вийдете Ви з інституту в життя хорошими педагогами, то цим принесете справжню радість і своїм інституторським наставникам» [4].

Коментарі зайві. Прочитуємо й на цей раз ще одну мудру думку письменника Олесь Воли: «Люди, як зерня: одні – звичайні, з сірими клопотами вжиття – сам для себе служить поживою, «проїдаючи» себе, інші – талановиті й високоморальні – проростають духовним осердям у своєму народіві» [1: 1065].

ЛІТЕРАТУРА

1. **Воля О.** Піраміда духу / Олесь Воля. – К. : Вид-во «Сталь», 2006. – 1216 с.
2. **Грабенко О. П.** Шана ювіляру-земляку: (до 70-річчя з дня народження видатного представника мовознавчої науки М. А. Жовтобрюха) / О. П. Грабенко // Будівник комунізму. – 1975. – 15 листопада. 3. **Грищенко А.** Михайло Жовтобрюх / Арнольд Грищенко. – Дивослово. – 2006. – № 6 (591). – С. 37–39. 4. **Жовтобрюх М. А.** Автобіографія. Листи : рукописи (зберігаються в науковій бібліотеці Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка). 5. **М. А. Жовтобрюх** (к семидесятиліттю со дня рождення) // Русский язык в школе. – 1975. – № 5. – С. 120–121. 6. **Жовтобрюх М. А.** Піднести якість лекцій з лінгвістичних наук у вищій школі / Михайло Андрійович Жовтобрюх // Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвометодичні основи викладання шкільного курсу : тези доповіді Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Полтава, 1992. – С. 41–42. 7. **Жовтобрюх М. А.** Принципи побудови курсу сучасної української літературної мови на факультетах мови і літератури педагогічних інститутів / Михайло Андрійович Жовтобрюх // Міжреспубліканський науково-методичний семінар завідуючих кафедрами мов педагогічних інститутів УРСР, БРСР, МРСР : тези доповідей. – К., 1958. – С. 3–8. 8. **Калько М.** Шість черкаських листопадів: (черкаський період науково-педагогічної діяльності М. А. Жовтобрюха) / Микола Калько // Михайло Андрійович Жовтобрюх і сучасна українська лінгвістика : зб. матер. всеукр. наук. конф. / редкол. : Г. І. Мартинова та ін. – Черкаси : Брама – Україна, 2006. – С. 71–76. 9. **Матійко О.** Тією стежкою, що над Хоролом / Олександр Матійко // Сільські вісті. – 1985. – 13 грудня. 10. **Михайло Андрійович Жовтобрюх** (до 60-річчя) // Інформаційні матеріали наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй». – 1966. – Вип. 1. – С. 96–97. 11. **Наукова** спадщина мовознавця Михайла Жовтобрюха / автор і упорядник М. І. Степаненко. – Полтава : ВАТ «Видавництво Полтава», 2007. – 432 с. 12. **Особистий** архів Миколи Степаненка. 13. **Панько Т. І.** Жовтобрюх М. А. Українська літературна мова (К. : Наук. думка, 1984. – 255 с.) / Таміла Іванівна Панько // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 6. – С. 70–73. 14. **Ювілей** вченого // Черкаська правда. – 1955. – 23 листопада.

Степаненко Микола Іванович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови, ректор Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка. Україна, 36000, Полтава, вул. Остроградського, 2.

E-mail: myk_ivan@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-6727-1265>

Stepanenko Mykola Ivanovych – Doctor of Philology, Professor, Head of the Ukrainian Language Department, Head of V.G. Korolenko Poltava National Pedagogical University. Ukraine, 36000, Poltava, Ostrohradskoho Str., 2.